

Slíz Mariann

A személyneveket érintő kontaktushatások tipológiája Ómagyar kori oklevelek tanúságtétele*

1. A történeti névkontaktológiai vizsgálatok korlátai

A névkontaktológiai vizsgálatok az utóbbi időben a magyar személynév kutatásban is egyre nagyobb figyelmet kapnak, habár elsősorban a szinkrón névanyagra irányulnak. Ennek oka egyrészt az, hogy az érdeklődés középpontjában a határon túli területek magyarságának a névállománya, illetve az arra gyakorolt idegen nyelvi hatások feltárása áll. Másrészt módszertani okok is e kutatások mellett szólnak: az élő névanyag alkalmasabb a kontaktológiai vizsgálódásokra, hiszen a névviselőktől részletes információkhoz lehet jutni azokról a nyelvi, társadalmi-politikai, családi, életmódbeli, szituatív stb. körülményekről, attitűdökről, amelyek a névadást és a névhasználatot befolyásolják, és ugyanazon névviselő többféle névváltozatának, illetve ezek használati színtereinek a megismerését is lehetővé teszik.

A történeti források ezzel szemben nemcsak ezt nem biztosítják, hanem egyéb akadályokat is gördítenek a kutatók útjába. Ezek közül a legnagyobb, hogy míg például a mai határon túli területek magyarsága esetében könnyen felmérhető, ellenőrizhető a kétnyelvűség ténye, elterjedtsége, egyéni és/vagy közösségi volta, a két nyelv közti dominanciaviszonyok stb., addig a történeti, különösképpen az ómagyar kori forrásokból korlátozottabban vagy egyáltalán nem deríthető ki a névviselők, névhasználók két- vagy többnyelvűsége. Az ómagyar kori források jellemzően, a középmagyar koriak pedig jelentős részben nem a névviselő saját névhasználatát tükrözik, hanem a feljegyző által választott névváltozatot (persze a névviselő és a feljegyző meg is egyezhet, például a naplók vagy a misszilis íróinak önmegnevezései esetében). Ráadásul a névnek csak a feljegyzett változata(i) (illetve a többnevű névviselőnek csak a feljegyzett nevei) áll(nak) rendelkezésre, az egyéb változatok létéről, használatuk körülményeiről nincs mód tájékozódni. Ez nemcsak azzal jár, hogy az élő névhasználattól eltérő, az adott korabeli viszonyok közt értelmezhetően hivatalos, sztenderd névváltozatok kerülhetnek be a forrásokba, hanem azzal is, hogy a feljegyző nyelv-

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

tudása, nyelvjárása is befolyásolhatja a névformát. (Habár kontaktusjelenségeket így is megfigyelhetünk, csak tudnunk kell, hogy azok jobbára nem a névadók, névviselek, névhasználók, hanem az írnok nyelvhasználatát jellemzik.) További probléma, hogy a történeti források hivatalos rétegébe tartozó forrástípusok tipikus nyelve hosszú időn keresztül a latin volt, és csak a 14–15. századtól jelentek meg — a latinnál nagyságrendekkel kisebb számban — a vulgáris nyelvűek. Ez gyakran az élőnyelvi névváltozatok sztenderd latin megfelelőikkel való helyettesítését vagy latinosítását vonta maga után, elfedve ezzel az élő névhasználatban megnyilvánuló interferencia- és kontaktusjelenségeket.

2. A vizsgálat célja, forrásai, módszere

E nehézségek ellenére az utóbbi időben született néhány írás, amely jelzi, hogy bár korlátozottabb mértékben, de a diakrón személynév-kontaktológiai vizsgálatoknak is lehet létjogosultságuk. Ilyen például N. FODOR JÁNOS 2008-as közleménye, mely egy vélhetőleg német anyanyelvű scriptor által készített 16. század eleji összeírás névanyagában tapasztalt interferenciajelenségeket mutatja be, vagy a SZENTGYÖRGYI RUDOLF tanulmányaiban (2007, 2012) előkerülő, névhasználatra utaló megfigyelések egy magyar–szlovák kétnyelvű vidéken feljegyzett boszorkányper résztvevőinek nyelvi háttere kapcsán. Egy korábbi írásomban magam azt kívántam bemutatni, felhasználhatóak-e — és ha igen, mennyiben — az ómagyar kori oklevelek névadatai a két- vagy többnyelvűség vizsgálatára (Slíz 2013).

Jelen munkámban a fenti témát továbbgondolva egyrészt azt igyekszem feltárni, hogy az ómagyar kori okleveleket hivatalos voltak miatt egyáltalán érdemes lehet-e bevonni a történeti névkontaktológiai vizsgálatokba, és ha igen, akkor milyen ómagyar kori kontaktushatásokra és -jelenségekre deríthetünk fényt általuk. Ezek tárgyalása során a tulajdonnevekre VÖRÖS FERENC (2005) által is alkalmazott, majd LANSTYÁK ISTVÁN (2013) által részletesen kidolgozott fogalom- és terminusrendszert követem, elsősorban a névrendszerre, a névkészletre, valamint az élőnyelvi és az írásbeli névhasználat eltéréseire fordítva figyelmet. Ezek tárgyalása során először a nyelvbeli közvetlen, majd közvetett kontaktusjelenségekre, végül a diskurzusbeli kontaktusjelenségekre térek ki.

Forrásként elsősorban az Anjoukori okmánytár (A.) és kisebb mértékben más oklevéltárak 1301–1359 közötti anyagából létrehozott saját korpuszomat, valamint a Sopron szabad királyi város története című munkában (SoprT.) közölt német és latin okleveleket, továbbá a KNEZSA ISTVÁN által közreadott Középkori cseh oklevelek (1952) című kiadványt használom fel.

Az ómagyar kori kontaktushatások okleveles anyagon való vizsgálata során több nyelv egymásra hatására kell tekintettel lennünk. Ezek közül a legerőteljesebb természetszerűleg a latinnak a magyarra, illetve egyéb vulgáris nyelvekre gyakorolt hatása, hiszen a felhasznált források túlnyomó többsége latin nyelvű, és a vulgáris nyelvű oklevélírás kialakulásához is a jóval korábban meginduló

latin nyelvű írásbeliség szolgált mintául. Emellett számolnunk kell még a korpuszban a német, a szláv nyelvek, illetve kevésbé hangsúlyosan a vallon és az olasz, valamint a névkészlet szintjén a török hatással. Fontos megjegyeznünk, hogy a többnemzetiségű, többnyelvű országban nemcsak e nyelveknek a magyarra való hatását, hanem a magyarnak ezekre gyakorolt hatását, valamint az említett idegen nyelvek egymásra való hatását is vizsgálni kell, ha a források erre lehetőséget nyújtanak.

3. Nyelvbeli kontaktusjelenségek

A nyelvbeli kontaktusjelenség egykori interferencia, azaz alkalmi kontaktushatás következtében létrejött nyelvi kölcsönzési folyamat eredménye (LANSTYÁK 2013: 44). Ennek két típusa a közvetlen és a közvetett: a közvetlen kontaktushatás következtében az átadó nyelvből hangtestek (morfémák, szavak, esetünkben nevek) kerülnek át az átvevő nyelvbe, míg a közvetett kontaktushatás révén nem kerülnek át átadó nyelvi hangtestek, csak átrendeződnek a kontaktushatásnak kitett átvevő nyelvi hangtestek (LANSTYÁK 2013: 51).

3.1. Nyelvbeli közvetlen kontaktusjelenségek

3.1.1. Egyénnevek

Az ómagyar kori magyarországi egyénnévkészletben számos idegen eredetű név található. Pontosabban: ha a teljes korszak névállományát nézzük, akkor a névkészlet jelentősebb része ilyen. Ezek átvétele nagy valószínűséggel valamilyen fokú kétnyelvűség¹ révén történt.

A névkutatásban ugyan ma evidenciának számít, hogy a közszavakkal ellentétben a tulajdonnevek átvételéhez nem szükséges kétnyelvűség, elég lehet valamilyen kulturális hatás, például a másik nyelvbeli névdivat hatása is; ez azonban inkább napjainkra lehet alkalmazható. Így történik például a filmekben, irodalmi művekben szereplő neveknek vagy a külföldi sztárok nevének az átvétele. Az ős- és ómagyar korra azonban kevésbé alkalmazható ez a feltevés. Elképzelhetetlen például, hogy a messzi német területek névanyaga bármiféle hatással lehetett volna egy felső-Tisza-vidéki magyarra, ha nem volt olyan közeg, amely a német névanyagot, névdivatot, névadási szokásokat közvetítette volna. Ahhoz, hogy a német, szláv, vallon, olasz stb. eredetű neveket átvegyék, közvetlen érintkezésre volt szükség. Erre számos területen adottak voltak a lehetőségek, így a többnemzetiségű, a magyar mellett jelentős német, vallon és itáliai lakosságú városokban, a szomszédos országokkal érintkező határvidékeken, az őshonos és a betelepülő szláv, illetve a betelepülő török, német, vallon, olasz nyelvű népesség

¹ A kétnyelvűség számos felfogása közül a következőkben a funkcióközpontú meghatározást veszem alapul. Eszerint „kétnyelvű az, aki a mindennapi érintkezései során két vagy több nyelvet kommunikatív, szociokulturális szükségleteinek megfelelően (szóban és/vagy írásban, illetőleg jelelt formában) rendszeresen használ” (BARTHA 1999: 40).

által létrehozott, illetve lakott falvakban, a külföldi kereskedőkkel vagy éppen a külföldről érkező szerzetesekkel, papokkal való érintkezésben stb.

Bár nem közvetlen népi érintkezéssel, de még a latin–görög eredetű egyházi nevek átadása is kétnyelvűség révén történt: két-, illetve többnyelvű papok közvetítették őket, akik a tanult latin és a tanult vagy anyanyelvi görög mellett anyanyelvi német vagy valamilyen szláv, illetve újlatin nyelv birtokában is voltak. Ez magyarázza azt is, hogy sok név, illetve névcsoport esetében nem is lehet világosan elkülöníteni az átadó nyelvet: a latin eredetűként számon tartott *István* hangalakja például német hatást tükröz, a *Miklós*-é pedig szlávot, nem is beszélve az olyan nevekről, amelyek szláv vagy görög eredete nem dönthető el, mivel a szlávot közvetítő nyelvként használó bizánci papok vagy az erős bizánci hatás alatt álló területekről (pl. Kijevből) érkező szláv egyházi személyek adták át a magyarságnak. Ezek a nevek, mint az a szakirodalomból közismert, viszonylag gyors ütemben elterjedtek Magyarország teljes népességében, melynek jó része bizonyára egynyelvű volt; ekkortól e nevek jelenléte már nem tekinthető élő kontaktusjelenségnek.

Az egyetlen egyénnévcsoport, amelynek átvétele esetleg kétnyelvűség nélkül (is) történhetett az ómagyar korban, az irodalmi eredetű neveké. Ezeket a lovagi kultúra magyarországi virágzása közvetítette egy szűk felső réteg számára. Ugyanakkor még ezek átvételében is szerepet játszott a két- vagy többnyelvűség, hiszen a breton mondakört közvetítő lovagregényeket, valamint a középkori Trója-, illetve Nagy Sándor-regényt általában az európai királyi, főúri udvarok között vándorló énekesek, a külföldről érkező királynék kísérei, a nyugati egyetemeken tanuló papok vagy a nyugatról érkező szerzetesrendek közvetítették; másrészt az irodalmi eredetű nevet viselők egy részének a családja köztudottan külföldi, jellemzően német vagy normann származású volt. (Bővebben, továbbvezető irodalommal l. pl. MOÓR 1937; KOROMPAY 1978, 2008; SLÍZ 2011: 162–166).

Az átvett egyénnevek között megkülönböztetünk közvetlen kölcsönneveket (amikor magát a nevet vették át más nyelvből), valamint alaki kölcsönneveket (amikor az alapnév élt az adott nyelvben, csak valamely alakváltozatát vették át más nyelvből).

A latin–görög eredetű egyházi nevek meghonosodását, elterjedését követően alaki kölcsönneveknek tekinthetők e nevek vulgáris nyelvekből átvett változatai, például a német *Hank* (*János*); *Kolozs*, *Niklin* (*Miklós*); a szláv: *Csépán* (*István*), *Hannus* (*János*); a vallon: *Gyán* (*János*). Ezek jó része nagy valószínűséggel nem is terjedt el a magyar egynyelvűek körében, ugyanis viszonylag kevés adatuk maradt ránk, és például a *Gyán*-ra jellemzően a jelentős vallon lakosságú vagy vallonok által is lakott városokból, falvakból vannak adataink. Hasonlóképpen, a *Niklin*-re (illetve *Nikkul*-ra és *Nikkel*-re) az 1301–1359 közötti, több mint 20 000 névadatom között mindössze a Nagymartoni családból találtam példát: *Nykul* (1351, A. 5: 536), *Nyklynus* (1352, A. 5: 576), *Nykkul* (1352, A. 5:

597), *Nykulino* (1352, A. 5: 617), *Nykel* (1354, A. 6: 268), *Nykkel* (1358, A. 7: 126). E család jelentős Sopron megyei birtokokkal rendelkezett, kiterjedt osztrák rokonsága volt vegyesházasságok révén, a két *Niklin*-ként említett fiú közül (másodunokatestvérek) az egyik a *Magyar*, a másik pedig a *Német* megkülönböztető névelemmel szerepelt, és Magyar Niklin apai nagybátyjának a nevét a német *Endurl* alakban is ismerjük (vö. ENGEL 2003). Mindezek arra engednek következtetni, hogy a családnak legalábbis egyes tagjai ebben az időszakban német–magyar kétnyelvűek lehetettek. A fenti névváltozatok közül a legelterjedtebb a *Csepán* volt; gyakorisága és az adatoknak az egész országra kiterjedő földrajzi megoszlása miatt az Anjou-korra ez már valószínűleg nem tekinthető élő kontaktusjelenségnek.

Az eddig elmondottak mellett meg kell még jegyezni, hogy a névváltozatok csak addig tekinthetők alaki kölcsönneveknek, amíg a névhasználó közösség érzékeli az alapnévvel való összefüggésüket. Amint e kapcsolat tudata elhomályosul, e neveket közvetlen kölcsönneveknek kell nyilvánítanunk. Az alapnév és a névváltozat kapcsolatának a lazulására több esetet is példaként hozhatunk fel (vö. FEJÉRPATAKY 1918, KOROMPAY 1980: 520, SLÍZ 2011: 50–56). Ezek a szakirodalmak jórészt alapnevek keveredését, illetve a magyarban keletkezett változatokkal való kapcsolatukat mutatják be, kevesebb figyelmet fordítva az idegen eredetű névváltozat és az alapnév kapcsolatának a lazulására. Ennek az oka persze elsősorban az, hogy e kapcsolat jellegének megváltozását igen nehéz adatokkal is alátámasztani. A fentebb közölt *Nyklynus*-ból és az alább bemutatandó adatból is legfeljebb csak sejthető, hogy a latin *Nicolaus*-nak a német eredetű *Nikkel*-el, illetve a latin *Johannes*-nek a vallon eredetű *Gyán*-nal való összefüggése már nem feltétlenül volt nyilvánvaló a scriptor számára. A névváltozatok esetében tipikusan alkalmazott két fordítói stratégia, a latin alapnévvel való behelyettesítés (*Nicolaus*, *Johannes*), illetve az élőnyelvi alak változatlan átvitele (*Nykkel*, *Gyan*) helyett ugyanis a német, illetve vallon eredetű élőnyelvi változat latinositott alakja került az oklevélbe: *Nyklynus*; ill. *Gihaninus filius Mauricii* (1323, A. 2: 103). Ezt az eljárást a latinra fordítás során a fenti példával ellentétben jellemzően inkább akkor követték, amikor a vulgáris nyelvű névnek nem volt latin nyelvű megfelelője, pl. *Draganus* (1315, A. 1: 386), *Farkasius* (1339, A. 3: 567), *Renoldus* (1343, A. 4: 327). (A személynevek más nyelvű oklevél-szövegbe való beillesztésének fordítási stratégiáiról bővebben l. SLÍZ 2014).

3.1.2. Megkülönböztető névelemek és családnevek

A kétnyelvű környezetben magyarok megnevezésére használt idegen eredetű megkülönböztető névelemek szintén lehetnek közvetlen kölcsönnevek. A szinkron ragadványnév-kutatások eredményei alapján tudjuk, hogy bár a ragadványnevek általában a domináns nemzetiség nyelvén keletkeznek, a kevésbé domináns nyelv(ek) is forrásukul szolgálhatnak (vö. pl. BAUKO 2013: 74–75 és passim). Ez a megállapítás a megkülönböztető névelemekre is érvényesíthető, hi-

szen ezek azonos módon való létrejöttük okán gyakorlatilag történeti ragadványneveknek tekinthetők. Ugyanakkor az idegen nyelvből közvetlenül átvett közszóból vagy a magyarban nem használt idegennyelvi szóból a magyarok által létrehozott ragadványnevek nem tekinthetők kölcsönneveknek, hiszen nem a tulajdonnevet vette át a beszélőközösség egy másik nyelvből, csupán az alapjául szolgáló közszót (vö. JANITSEK 1997: 107, LANSTYÁK 2013: 54). Ebből következőleg annak eldöntéséhez, hogy egy ragadványnév kölcsönnév-e vagy sem, ismernünk kell keletkezésének a körülményeit. Csakhogy ezeknek a felderítése még a szinkrón ragadványnév-kutatásokban sem mindig könnyű, illetve lehetséges, a történeti vizsgálatokban viszont szinte lehetetlen. Ennélfogva nem tudhatjuk, hogy például a *Petri dicti Abeydych* (1327, KárOkl. 65) adatban az *abajdóc* kölcsönnévnek számít-e, hiszen számos tényező homályban marad előttünk: nem tudjuk, hogy a ma nyelvjárási szinten élő *abajdóc* a névkeletkezés idején már használatos volt-e kölcsönszóként a magyar valamely nyelvjárásában (a TESz. első adata éppen az említett személyre vonatkozik); hogy milyen (és hány) nyelvű volt a névviselő, valamint a névadó közösség; és legfőképpen hogy az *Abeydych*-ot a másik nyelvben keletkezett névként vették-e át a magyar névhasználók, vagy maguk hozták létre a megfelelő közszóból.

Könnyebb a dolgunk a *Nicolaus dictus Helmes* (1329, A. 2: 441) adat esetében, hiszen a magyar -s képző jelenléte egyértelmű bizonyíték arra, hogy a német eredetű *helm* 'sisak' ekkora már élt a magyar nyelvben. Már a melléknév képzése is magyar nyelvi eszközzel történt, ezért biztosak lehetünk benne, hogy a név is a magyarban keletkezett, tehát bizonyosan nem kölcsönnévvel van dolgunk.

A családnevek kapcsán elvileg kevesebb nehézség merülhetne fel, hiszen azok az idegen eredetű családnevek, amelyeket magyarok is viseltek többnyelvű vidékeken, és az össznépeességben nem voltak elterjedtek, közvetlen kölcsönneveknek számíthatanak (vö. LANSTYÁK 2013: 52). Ennek vizsgálatához azonban egy-egy többnyelvű területnek, például egy-egy olyan, jól dokumentált történelmi városnak az okleveles forrásait kell alaposan feldolgozni, mint amilyen Sopron vagy Esztergom, a névadatokat névviselőkhöz kötve, részletes családtörténeti kutatásokkal megtámogatva. Csak így lehetne ugyanis (ha egyáltalán lehetne) fényt deríteni az adott család etnikumára és nyelvhasználatára, valamint arra, hogy a vizsgált névelem öröklődő volt-e (hiszen csak ebben az esetben számít családnévnek).

3.2. Nyelvbeli közvetett kontaktusjelenségek

Nyelvbeli közvetlen kontaktushatás következményének is tekinthetjük a személynévrendszerben az ómagyar korban részben idegen nyelvi hatásra bekövetkező változásokat. Az egyik jelentős változás az egyénnévkészlet összetételének az átalakulása: míg az ómagyar kor elején az egyénnévállomány jelentősebb há-

nyada (a magyar eredetű nevek többsége) feltehetőleg leíró név volt,² kisebb része pedig más nyelvekből átvett referáló név, addig az ómagyar kor végére a leíró egyénnevek szinte teljesen átadták a helyüket a referálóknak. (Természetesen mire ez a változás lejátszódott, az átvett egyénnevek többsége már nem volt élő kontaktusjelenségnek tekinthető, de a változást kétségkívül a korábban bemutatott latin és vulgáris nyelvi kontaktushatások indították el.)

A másik nagy változás a személynévrendszer szerkezeti átalakulása volt: a korszak végére az egyelemű névadás helyett a többelemű vált jellemzővé, s az ekkorra már többnyire referáló egyénnevek rendszere mellé kialakult a nexusnevek (a családnevek) rendszere. Ez persze csak részben tekinthető más nyelvek hatásának, de tagadhatatlan, hogy a családnevek kialakulásának okai között a többnyelvű papság és a nyugatról bevándorló, már családnévvel rendelkező népesség által közvetített idegen nyelvi minták nem elhanyagolható szerepet tölthettek be (vö. pl. MIKESY 1959, HAJDÚ 2003: 735, FARKAS 2009: 28, N. FODOR 2010: 19, SLÍZ 2011: 176, TÓTH 2014: 182). Ez utóbbira jó például szolgálnak a Károly Róberttel Nápolyból érkező, francia származású Drugethek: míg ugyanis a 14. század elején a megkülönböztető névelemek feljegyzése, kombinálása és szerkesztése még rendkívüli változatosságot mutat a forrásokban, addig e család tagjainak megnevezéséből sosem hiányzik a francia nyelvterületről hozott *Drugeth* névelem, amely ebből kikövetkeztethetőleg már bizonyára öröklődött, azaz családnév lehetett (vö. SLÍZ 2011: 213). A hamarosan nagy birtokokra és hatalomra szert tevő, az országban végleg letelepedő család gyorsan kétnyelvűvé válhatott és elmagyarosodott; ekkortól a családnévvel még nem rendelkező többségben idegen eredetű családnévük kontaktusjelenségnek fogható fel.

Míg a családnevek kialakulása részben kontaktushatásra történt, a magyar névsorrend kialakulását nem befolyásolta a más nyelvekkel való érintkezés, hiszen az ómagyar korból származó, kételemű személynevet tartalmazó helynévi és szórványosan magyar alakban és sorrendben felbukkanó személynévi adatinkból is kiviláglik, hogy az élőnyelvben kezdettől fogva a magyaros névsorrend volt a jellemző (pl. 1337: *Roazdyak*, KárOkl. 125; 1354: *Filkeiakaphaza*, A. 6: 169). Ezt különösen a rokon népek idegen nyelvi mintára kialakult indoeurópai sorrendű személynévhasználatával összevetve érdemes kiemelni (bővebben, továbbvezető magyar és külföldi irodalommal l. FARKAS 2009: 28–29).

Pragmatikai szempontból nyelvbeli közvetlen kontaktusjelenségnek tekinthetjük az ún. kétnevűséget, vagyis azt a — többnyelvű közösségekben nem ritka — jelenséget, amikor egy személy nevének több vulgáris nyelven is létezik megfelelője, s a névviselő a beszédhelyzet, a nyelvhasználati színtér, az adott beszé-

² Habár ezek között is bizonyára voltak olyanok, amelyeket nem a személy valamely sajátosságának a jelölésére, hanem a hagyományozódó névkészletből való választás révén, azaz referáló névként adtak (vö. pl. TÓTH 2013: 242). A terminusokra, illetve a személynévrendszerek leírásának modelljére l. HOFFMANN 2008.

lőközösség stb. nyelvéhez alkalmazkodva változtatja ezeket. Az ómagyar korból ilyen például a magyar és német megkülönböztető névelemmel vagy családnévvel is feltűnő soproni polgár esete: *Jacob Erdeli* (1484, Soprt. II/4: 319, lat. okl.), *Jacob Sibenpürger* (1495, Soprt. II/1: 252, ném. okl.).

4. Diskurzusbeli kontaktusjelenségek

Diskurzusbeli kontaktusjelenségnek az átadó nyelv alkalmi kontaktushatása révén az átvevő nyelvi diskurzusokban megjelenő nyelvi elemeket vagy formákat nevezzük (vö. LANSTYÁK 2013: 44). Ezek alkalmiságuk miatt jóval könnyebben megragadhatóak a történeti források alapján, mint a nyelvbeli kontaktusjelenségek. Az előzőekben ugyanis a legtöbb problémát az okozta, hogy többnyire nem ismerjük a névviselő, illetve a névadó, névhasználó közösség nyelvi és etnikai hátterét. Ezzel szemben a diskurzusbeli kontaktusjelenségek vizsgálata jellemzően az írott alak vizsgálatát jelenti; annak feljegyzőjéről pedig ha mást nem is, azt biztosan tudjuk, hogy legalábbis kétnyelvű volt: egy (vagy több) vulgáris (anya)nyelvhez egy tanult latin nyelv társult. A következőkben a helyesírásban, valamint a hangtan, a morfológia és a szintaxis szintjén jelentkező diskurzusbeli kontaktusjelenségek bemutatása során azonban (az előzőektől eltérően itt most nem lévén tekintettel a személynevek fajtájára) látható lesz, hogy az adatok sokszor még annak a valószínűsítését is lehetővé teszik, hogy mi lehetett a szóban forgó vulgáris nyelv.

4.1. Helyesírás

Egy latin nyelvű oklevélben a következő egyén névvel találkozhatunk: *Zaccio* (1350, A. 5: 402). A *cci* betűkapcsolat a [tʃ] hang jelölésére az ómagyar kori magyarban egyáltalán nem megszokott; hogy itt valóban erre szolgál, azt az oklevél külsején már *chy* betűkapcsolattal megismételt egyén név bizonyítja: *Zachyou*. Mindezek alapján véleményem szerint méltán gyanakodhatunk olasz kontaktushatásra, a nevet feljegyző scriptor olasznyelvűségére.

Több példát is találhatunk német kontaktusjelenségekre latin nyelvű okleveleinkben. Ilyen például a [ts] hangot jelölő *cz* (pl. 1325: *Pongraczy*, A. 2: 223), illetve a [ʃ] hangot jelölő *sch* betűkapcsolat (pl. 1354: *Schtephanus*, A. 6: 244).

Magyar kontaktushatást fedezhetünk fel több, Sopronban született német nyelvű oklevélen. Ilyen a [ʃ] hangnak *sch* helyett *s* betűvel való jelölése: *Sebes Estphan* (1435; Soprt. II/3: 36; latin bevezetőjű dézsmajegyzék németül felsorolt nevekkkel). A magyar kancelláriai helyesírást követi a következő adat: *Gewri Balaschen* (1493, Soprt. II/1: 241). Ezek feljegyzőiről gyanítható, hogy magyar–német–latin háromnyelvűek lehettek. Azt azonban már nemigen lehetne megmondani, hogy az egyértelműen tanult latin mellett a magyar és a német spontán elsajátított vagy tanult nyelv lehetett-e, hiszen a magyar–német vegyes etnikumú városban mindkét nyelv esetében mindkét lehetőség ugyanolyan valószínűséggel esik latba.

4.2. Hangtan

Az előzőekben látott adatok némelyike hangtani szinten is kontaktushatást tükröz. Jellegetesen német hatásra utaló kontaktusjelenség például a zöngétlenítés, amelyet a fenti, a német nyelvű oklevélbe magyar alakjukban átvitt *Estphan* és *Balaschen* egyénneveken is megfigyelhetünk. Hasonlóval találkozott N. FODOR JÁNOS egy 1500–1520 között keletkezett szabolcsi összeírásban: *temeter* ‘Deme-ter’, *waglas* ‘Baglyas’ (N. FODOR 2008: 254–255). Mivel az említett egyénnevek mellett álló családnevek magyar eredetűek, feltételezhetjük, hogy a névvisezők magyar etnikumúak voltak, a scriptorokat illetően pedig eddig látott háromnyelvűségük mellett talán már az is megkövethető, hogy a német és a magyar közül a német lehetett a dominánsabb nyelvük.

4.3. Morfológia és szintaxis

4.3.1. Névsorrend

A latin, német és cseh nyelvű oklevelekbe a magyar nevek tipikusan nem a magyar, hanem az indoeurópai névsorrendben kerültek be. Időnként ettől eltérő, a magyar sorrendet megőrző fordítási stratégiát is tapasztalhatunk; ilyen a fenti példák (*Sebes Estphan* és *Gewri Balaschen*) mellett a cseh oklevélben előforduló *panv Magier Balassowy* (1468–1472 között, cseh okl., KNIEZSA 1952: 22). Mivel itt nagy valószínűséggel (ill. Magyar Balázs esetében biztosan) magyar személyekről van szó, a nevük magyaros sorrendje nem feltétlenül tekinthető kontaktusjelenségnek; elképzelhető, hogy csupán egy, a névsorrend esetében ritkán alkalmazott tudatos fordítói stratégia, átvitel eredménye (bővebben l. SLÍZ 2014). Ha azonban vélhetőleg nem magyar etnikumú személyek neve jelenik meg magyaros sorrendben, az már kétségtelenül kontaktusjelenség: *Glacz Peter*, *Stober Mertt*, *Schon Peter* (1435; Soprt. II/3: 35; latin dézsmajegyzék németül, többségükben indoeurópai sorrendben feljegyzett nevekkal).

4.3.2. Szintaktikai szerkezetek

A latin szövegben ritkán megjelenő, az élő nyelvhasználatra utaló toldalékok, illetve a magyar és a latin grammatikai kapcsolóelemek, szerkezetek együttes alkalmazása a teljes személynévszerkezetekben fordítástudományi szempontból kevésbé tipikus fordítói eljárásnak értékelhető (vö. pl. a helynevek kapcsán SZENTGYÖRGYI 2010). Kontaktológiai szempontból viszont diskurzusbeli kontaktusjelenséggé is értékelhető, hiszen a legalább kétnyelvű scriptor (anya)nyelvének a latin nyelvhasználatára gyakorolt alkalmi kontaktushatását jelezheti. Hogy az efféle szerkezetek alkalmazása mennyire volt tudatos vagy ösztönös, azt utólag már lehetetlen megállapítani. Ráadásul az alább bemutatandó esetek kétféleképpen is értékelhetők. Egyrészt feltételezhetjük, hogy a nevek feljegyzői beszéltek a latin szerkezetekre hatást gyakorló nyelveken, hiszen így tudott az adott vulgáris nyelv hatást gyakorolni a latin nyelvhasználatukra. De ennek az ellentéte is elképzelhető: éppen azért alkottak ilyen hibrid szerkezeteket, mert

nem ismerték az adott vulgáris nyelvet, nem ismerték fel a magyar, német, szláv alakok grammatikai jelöltségét, ezért úgy illesztették őket a latin szerkezetekbe, mintha jelöletlenek volnának. Ez utóbbi esetben az alábbi adatokban természetesen tévedés lenne kontaktusjelenséget látnunk. Mint látjuk, e példák értékelésére három magyarázat is kínálkozik: 1. tudatos, de atipikus fordítói megoldás, 2. a vulgáris nyelv öntudatlan hatása a latin nyelvhasználatra, azaz diskurzusbeli kontaktusjelenség, 3. a vulgáris nyelv nem ismeréséből adódó tévedés. Mivel azonban az alábbi példák némelyike alapján arra következtethetünk, hogy a scriptor ismerte az adott vulgáris nyelvet, a 3. lehetőséget kevésbé tartom valószínűnek, az esetek kis száma pedig némileg csökkenti az 1. lehetőség esélyét. Ha e kérdésben nem is tudunk dönteni, az mindenesetre kimondható, hogy hasonló esetek mind magyar–latin, mind német–latin és szláv–latin viszonylatban előfordulnak, de arányuk mindegyik nyelvpár esetében elenyésző az általános gyakorlatnak megfelelő szerkezetekéhez képest.

A magyar toldalékok és szerkezetek latin szerkezetekkel együtt való alkalmazásának egyik esete az apanévi eredetű megkülönböztető névelemes szerkezet kétnyelvű jelölése: *Johannis filii Balasee* (1355, A. 6: 333). Hasonlóval a helynévi eredetű megkülönböztető névelemes szerkezetek között is találkozhatunk: *Nicolao filio Andree nigri dicti de Turucy* (1344, A. 4: 391). Az efféle esetekből — bár csak elszórtan, de — többet is lehet találni. Ezzel szemben a 14. századi korpuszomban eddig mindössze egyetlen példát találtam arra, hogy bár a személynévszerkezet latin mintát követ (egyénnév + *filius* + apa egyénneve), addig az ehhez még hozzákapcsolt helynévi eredetű megkülönböztető névelem nem latin szerkezettel (*de* + helynév), hanem élőnyelvi alakjában jelenik meg; igaz, a tipikus latin névsorrend által megkívánt pozícióban, a szerkezet végén: *Dionisius filius Mark Zaadelei* (1345, A. 4: 508). A magyar névalak latin szerkezetbeli helyzete egyértelműen arra mutat, hogy a név feljegyzője tisztában volt a *Szádeleji* helynévi eredetű voltával, azaz (valamilyen szinten legalábbis) tudhatott magyarul.

A helyneves szerkezet német–latin kétnyelvű jelölése figyelhető meg a következő névszerkezeten: *Oth de Telyesprunnar* (1354, A. 6: 201). Latin személynévszerkezetbe illesztett, élő német nyelvhasználatot tükröző helynévi eredetű megkülönböztető névelemre is akad adat: *Nicolaus filius Seydlini Mogurdorpher* (1355, A. 6: 270). Ez a *Szádeleji* kapcsán már látott eset „német változata”: ebből is nyilvánvaló, hogy a scriptor tisztában volt a *Mogurdorpher* helynévi eredetével.

Szláv–latin viszonylatban eddig mindössze egyetlen példát találtam. Ebben az apanévi eredetű megkülönböztető névelemet adja vissza a scriptor két- vagy háromnyelvű jelöléssel: *Salamone filio Wlkowy* (1356, A. 6: 498). Az *-ov* egyértelműen déli szláv patronimikumképző (az adat Kőrös megyéhez köthető), az *-i* viszont latin végződés vagy akár magyar patronimikumképző is lehet.

5. Összegzés

A nyelvbeli és diskurzusbeli kontaktusjelenségeknek (vagy az esetleg azokra utaló adatoknak) a bemutatása során felmerülő problémák, megoldhatatlan kérdések jól tükrözik azokat a nehézségeket, amelyek a történeti névkontaktológia művelését a szinkrón vizsgálatoknál nehezebbé, bizonytalanabbá teszik. A számtalan fennmaradt adatnak csupán a töredéke használható fel ilyen célú kutatásokra, hiszen már a névadók, névviselők, illetve névhasználók két- vagy többnyelvűségének a bizonyítása is nehézségekbe ütközik. Az továbbra is egyértelmű, hogy a történeti névkontaktológiai vizsgálatok számára az ómagyar kori oklevelek nyújthatják a legkevesebb tanulságot; megbízhatóbb és nagyobb mennyiségű adatokat inkább a kevésbé hivatalos, az élő nyelv- és névhasználathoz közelebb álló forrástípusokból szerezhethetünk. Ilyenek azonban nagyobb mennyiségben csak a középmagyar kortól maradtak ránk; ez pedig azt jelenti, hogy a rendszerebben folytatható, átfogó jellegű történeti névkontaktológiai kutatások legkorábbi kényszerű kezdő időhatára Magyarországon a 16. század. Az ennél régebbre visszanyúló vizsgálatok is hozhatnak ugyan részeredményeket, mint láthattuk, de a kutatás ezek értékéhez és mennyiségéhez képest aránytalanul nagy energia- és időbefektetést, részletekbe menő nyelvészeti és történettudományi munkálatoikat igényelne, és még a legnagyobb erőfeszítések ellenére is túlságosan ki van téve az esetlegességnek, a véletlen hatalmának.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI.* Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII.* Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- BARTHA CSILLA (1999), *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek.* Bp.
- BAUKO JÁNOS (2013), Kontaktusjelenségek a szlovákiai magyarok személynévhasználatában. In: *A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek. A nyelv földrajztól a névföldrajzig IV.* Szerk. VÖRÖS FERENC. Szombathely. 69–78.
- ENGEL PÁL (2003), Középkori magyar genealógia. In: *Arcanum DVD könyvtár 4. Családtörténet, heraldika, honismeret.* Bp.
- FARKAS TAMÁS (2009), Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *Névtani Értesítő* 31: 27–46.
- FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (1918), Hiteleshely mint névmagyarázó. *Magyar Nyelv* 14: 169–173.
- N. FODOR JÁNOS (2008), Egy német ajkú deák által lejegyzett szabolcsi összeírás a XVI. század első évtizedeiből. *Magyar Nyelv* 104: 254–256.
- N. FODOR JÁNOS (2010), *Személynevek rendszere a kései ómagyar korban. A Felső-Tisza-vidék személyneveinek nyelvi elemzése (1401–1526).* Magyar Névtani Értekezések 2. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan. Személynevek.* Bp.

- HOFFMANN ISTVÁN (2008), A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 66: 5–20.
- JANITSEK JENŐ (1997), A magyar eredetű román családnevekről. In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai (Miskolc, 1995. augusztus 28–30)*. Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. MNyTK 209. sz. Bp.–Miskolc. 1: 101–107.
- KárOkl. = GÉRESI KÁLMÁN szerk., *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára* 1. Bp., 1882.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Középkori cseh oklevelek*. Magyarországi szláv nyelvemlékek 1. Bp.
- KOROMPAY KLÁRA (1978), *Középkori neveink és a Roland-ének*. NytudÉrt. 96. sz. Bp.
- KOROMPAY KLÁRA (1980), Név és névváltozat a keresztnévek történeti vizsgálatában. In: *A magyar nyelv grammatikája. A Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusának előadásai*. Szerk. IMRE SAMU–SZATHMÁRI ISTVÁN–SZÜTS LÁSZLÓ. NytudÉrt. 104. sz. Bp. 519–524.
- KOROMPAY KLÁRA (2008), Középkori kultúra és irodalmi eredetű névadás: a *Trisztán-regény* nevei a középkori Magyarországon. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1. sz. Bp. 387–394.
- LANSTYÁK ISTVÁN (2013), Kontaktushatás a tulajdonnevekben. In: *A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek. A nyelvöldrajztól a névföldrajzig IV*. Szerk. VÖRÖS FERENC. Szombathely. 43–68.
- MIKESY SÁNDOR (1959), Miért alakultak ki vezetékeink? *Magyar Nyelvőr* 83: 82–87.
- MOÓR, ELEMÉR (1937), Die Anfänge der höfischen Kultur in Ungarn. *Ungarische Jahrbücher* 17: 57–86.
- SLÍZ MARIANN (2011), *Személynévadás az Anjou-korban*. Bp.
- SLÍZ MARIANN (2013), A személynevek mint az ómagyar kori magyarországi kétnyelvűség vizsgálatának forrásai. In: *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig IV. A nyelvi kölcsönhatások és a személynevek. A 2013. június 8-i dunaszerdahelyi tanácskozás előadásai*. Szerk. VÖRÖS FERENC. Szombathely. 145–153.
- SLÍZ MARIANN (2014), Személynevek fordítása kései ómagyar kori okleveleinkben. *Magyar Nyelvjárások* 52: 73–88.
- SoprT. = HÁZI JENŐ kiad., *Sopron szabad királyi város története*. I. 1–7., II. 1–6. Sopron, 1921–1943.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2007), Egyéni és közösségi kétnyelvűség. Történeti szociolingvisztikai esettanulmány. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére 1–2*. Szerk. BENŐ ATTILA–FAZAKAS EMESE–SZILÁGYI N. SÁNDOR. Kolozsvár. 2: 333–343.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), [Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe](#). *Helynévtörténeti Tanulmányok* 5: 33–45.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2012), Név, anyanyelv, identitás összefüggései a középmagyar kor boszorkánypereinek tükrében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 7: 133–142.
- TÓTH VALÉRIA (2013), Szempontok a középkori források személynévi adatainak értékeléséhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 227–254.
- TÓTH VALÉRIA (2014), A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 10: 179–204.
- VÖRÖS FERENC (2005), Hely- és személynévi neologizmusok a Felvidéken Trianon után. *Névtani Értesítő* 27: 197–213.